

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXXI (1/2024)

nadesłany: 7.05.2024 r. – przyjęty: 27.07.2024 r.

Małgorzata KRYWULT-ALBAŃSKA*

Przemiany rodzin i gospodarstw domowych w Polsce w świetle danych ze spisów powszechnych

Family and household changes in Poland according to national censuses data

Abstrakt

Cel. W artykule przedstawiono wyniki analizy danych z polskich spisów powszechnych dotyczących rodzin i gospodarstw domowych. Celem jest w szczególności odpowiedź na pytanie o to, czy zmiany, jakim podlegały gospodarstwa domowe i rodziny w trakcie ostatnich kilkudziesięciu lat, były zgodne z twierdzeniami sformułowanymi na gruncie teorii drugiego przejścia demograficznego.

Materiały i metody. Artykuł opiera się na analizie danych zastanych. Oprócz danych ze spisów powszechnych, w analizie wykorzystano dane ze sprawozdawczości bieżącej Głównego Urzędu Statystycznego (na temat małżeństw, rozwodów, urodzeń i zgonów), ponieważ procesy zawierania i rozpadu małżeństw, dzietności kobiet i tym podobne trendy demograficzne wpływają bezpośrednio na omawiane zjawiska. Nacisk położono na dekadę, która upłynęła między dwoma spisami powszechnymi z lat 2011 i 2021. Analizę

* e-mail: malgorzata.krywult-albanska@uken.krakow.pl

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Socjologii, Podchorążych 2, 30-084 Kraków, Polska

University of the Commission of National Education in Krakow, Institute of Sociology, Podchorążych 2, 30-084 Krakow, Poland

ORCID: 0000-0001-7517-6455

uzupełniono o wnioski z innych badań prowadzonych na ten temat w ciągu ostatnich kilkunastu lat.

Wyniki i wnioski. Zmiany, jakim podlegają rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce, wynikają w pierwszej kolejności ze starzenia się populacji kraju. Na skutek tego procesu następuje systematyczny spadek liczby zarówno gospodarstw domowych, jak i rodzin. W ich strukturze widoczne są także symptomy zmian, o których mówi teoria drugiego przejścia demograficznego, takie jak zmniejszanie się przeciętnej liczby osób w gospodarstwach domowych, zmniejszanie się liczby dzieci w rodzinach oraz dynamiczny wzrost udziału związków nieformalnych. Zjawiska te dotyczą w szczególności ludności zamieszkującej miasta.

Słowa kluczowe: demografia społeczna, rodziny, gospodarstwa domowe, drugie przejście demograficzne, starzenie się ludności.

Abstract

Aim. The article provides an analysis of Polish national censuses data in order to track changes that families and households in Poland have undergone over the past few decades, and in order to answer the question of whether these changes are in compliance with the assertions of the second demographic transition theory.

Materials and methods. The article uses data of the National Statistical Office on marriages, divorces, births and deaths, since the processes of marital formation and dissolution, as well as fertility and other demographic trends, impact directly on the number and structure of families and households. Emphasis is on the decade between the last two censuses of 2011 and 2021. Analysis is supplemented by conclusion from relevant research on the same topic.

Results and conclusion. In the first place, changes affecting families and households in Poland are strongly influenced by the aging of the country's population. As a result, the numbers of both households and families are declining. Also, some of the tenets of the second demographic transition theory are evidenced in the changes of the structure thereof: reduced average number of household members, reduced number of children in families, and a dynamic increase in the number of informal unions. These phenomena refer in particular to the inhabitants of urban areas.

Keywords: population studies, families, households, second demographic transition, population aging.

Wprowadzenie

Zmiany, które zachodziły w krajach Europy Północno-Zachodniej i Ameryki Północnej od lat sześćdziesiątych XX wieku, obejmujące procesy zawierania i rozpadu małżeństw

oraz dzietności, doprowadziły do znaczącego przekształcenia instytucji rodziny. Polegały one przede wszystkim na wzroście wieku, w którym zawierane jest małżeństwo, i ogólnym spadku liczby małżeństw, jak również spadku dzietności. Wzrosła jednocześnie akceptacja dla tzw. alternatywnych form związków, takich jak kohabitacja czy związki osób tej samej płci, która w wielu krajach znalazła potwierdzenie w prawnym zrównaniu ich z „tradycyjnym” małżeństwem (rozumianym jako sformalizowany związek pary heteroseksualnej). Zmiany w sferze życia rodzinnego zachodziły zatem równoległe do przeobrażeń norm społecznych i prawnych.

W Polsce, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, procesy tworzenia, rozwoju i rozpadu rodzin zaczęły podlegać intensywnym przemianom po roku 1989, na ogół ze znacznie większą intensywnością niż obserwowana wcześniej w pozostałych krajach europejskich (Frejka, Sobotka, 2008; Kotowska, Józwiak, 2011; Kotowska, 2017; Matysiak, 2014). Liczne badania przeprowadzone w ostatnich latach dokumentują m.in. zmiany w postrzeganiu rodziny i małżeństwa, podejściu do związków nieformalnych oraz przeobrażenia dzietności małżeńskiej i pozamałżeńskiej (zob. np. Brzozowska, 2014; Kotowska, 2017; Matysiak, 2009; Mizielińska, 2017; Okólski, 2006; Oláh, Richter, Kotowska, 2023; Sikorska, 2012; Slany, 2002; Sobotka, Toulemon, 2008; Tymicki, 2018, 2021). Stosunkowo najnowszym źródłem informacji na temat rodzin i gospodarstw domowych w Polsce są natomiast dane Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań, przeprowadzonego przez Główny Urząd Statystyczny w 2021 roku. Pomimo krytyki kierowanej wobec danych statystyki publicznej (zob. np. Schmidt i in., 2018; Sikorska, 2018), spisy ludności to najbardziej powszechne (obejmujące całą populację Polski) i regularnie prowadzone badanie (co 10 lat), będące źródłem informacji m.in. o liczbie i strukturze rodzin i gospodarstw domowych. W artykule przeprowadzono analizę tych danych w celu odpowiedzi na pytanie o zmiany, jakim podlegały one w trakcie ostatnich kilkudziesięciu lat. Wykorzystano dodatkowo dane ze sprawozdawczości bieżącej Głównego Urzędu Statystycznego (na temat małżeństw, rozwodów, urodzeń i zgonów). W analizie liczby i struktury rodzin i gospodarstw domowych oraz warunkujących je trendów demograficznych (procesów zawierania i rozpadu małżeństw, dzietności kobiet itp.) nacisk położono na dekadę, która upłynęła między dwoma spisami powszechnymi z lat 2011 i 2021. Analizę uzupełniono o wnioski z innych badań prowadzonych na ten temat w ciągu ostatnich kilkunastu lat.

Kontekst teoretyczny

W zamożnych krajach kręgu euroatlantyckiego dominującą formą rodziny jeszcze w połowie XX wieku była rodzina nuklearna złożona z pary małżeńskiej z dziećmi, a przy

tym rodzicielstwo było doświadczeniem stosunkowo młodych osób*. Ten model został z czasem zastąpiony przez bardziej zróżnicowane formy życia małżeńsko-rodzinnego, o zróżnicowanych okresach trwania oraz różnym wieku uczestników. Do tych form należą m.in. rodziny rekonstruowane (w których co najmniej jeden z partnerów ma za sobą doświadczenie bycia w związku małżeńskim, a czasem także ma dzieci z tego związku), związki osób mieszkających osobno (LAT – *living apart together*), związki nieformalne (kohabitacja) oraz tworzone przez osoby tej samej płci. Przykładowo od lat 70. XX wieku w krajach Europy Północnej i Zachodniej związki nieformalne stawały się coraz bardziej popularne, zwłaszcza wśród młodych osób tworzących pierwsze związki, i stopniowo zastępowały formalne małżeństwa. Obecnie związki nieformalne w tych krajach zostały praktycznie zrównane w prawach z formalnymi i funkcjonują równoległe do nich (Kiernan, 2002; Sobotka, Toulemon, 2008). Zauważalny stał się także wzrost liczby osób żyjących w pojedynkę (Klinenberg, 2014).

Wspomnianym zmianom towarzyszył wzrost roli kobiet jako żywicierek rodziny, możliwy dzięki upowszechnieniu edukacji oraz przekształceniom gospodarki polegającym na rosnącej roli sektora usług. W następstwie tych zmian kobiety mają obecnie z reguły wyższy poziom wykształcenia niż mężczyźni, a co za tym idzie – mają one większe szanse rozwijania kariery poza domem i uzyskiwania wysokich dochodów. Rosnący udział kobiet w rynku pracy bywa także spowodowany koniecznością ekonomiczną – niepewność i niestabilność zatrudnienia od czasów kryzysu finansowego w latach 2007–2008 sprawiła, że trudne lub niemożliwe stało się utrzymanie rodziny z jednej pensji mężczyzny – żywiciela (Oláh, Richter, Kotowska, 2023). Z drugiej strony wzrosła świadomość znaczenia udziału ojca w opiece nad dziećmi i w budowaniu z nimi relacji. W rezultacie w ostatnich latach obserwujemy wzrost zaangażowania mężczyzn w pracę w domu, zwłaszcza w opiekę nad dziećmi (Sikorska, 2012; GUS, 2015; Oláh, Richter, Kotowska, 2023). W przebiegu tych procesów kluczowe znaczenie ma jednak kontekst społeczny, rynkowy i polityczny, kształtujący macierzyństwo i ojcostwo.

Sama rodzina straciła w wielu krajach swoje znaczenie i nie jest postrzegana jako instytucja warunkująca szczęśliwe życie. Przykładowo większość Amerykanów patrzy pesymistycznie na przyszłość rodziny w swoim kraju, a relatywnie niewielu postrzega małżeństwo i posiadanie dzieci za kluczowe dla udanego życia. W badaniach przepro-

* Definicję rodziny nuklearnej wprowadził w 1949 roku George Murdock. Stanowi ją związek dwóch osób różnej płci, wspólnie wychowujących dziecko lub dzieci (biologiczne lub adoptowane), które razem mieszkają i prowadzą gospodarstwo domowe oraz utrzymują stosunki seksualne w formie akceptowanej społecznie (za: Sikorska, 2018). Według G. Murdocka, rodzina spełnia cztery podstawowe funkcje, które decydują o jej funkcjonalności dla systemu społecznego: seksualną, ekonomiczną, reprodukcyjną oraz edukacyjną. Funkcje i role kobiet, mężczyzn oraz dzieci, jak również podział wykonywanych przez nich prac są przy tym precyzyjnie określone i wynikają z naturalnych, biologicznych cech płci.

wadzonych w kwietniu 2023 roku na reprezentatywnej próbie dorosłych mieszkańców USA zdecydowana większość badanych wskazywała na zadowolenie z pracy i posiadanie bliskich przyjaciół jako niezwykle lub bardzo ważne dla satysfakcji w życiu (odpowiednio 71% i 61%), podczas gdy posiadanie dzieci i bycie żonatym/zamężną uznano za takie zaledwie (odpowiednio) 26% i 23% respondentów (Parker, Minkin, 2023).

Zmiany dotyczące rodzinę i małżeństwo opisuje i wyjaśnia teoria drugiego przejścia demograficznego, sformułowana w drugiej połowie ubiegłego wieku (Lesthaeghe, 1995). Koncepcja ta przewiduje zmiany zachowań demograficznych na skutek upowszechniania się indywidualistycznych norm społecznych. Zmiany systemów wartości prowadzą do osłabienia więzi rodzinnych, a to z kolei do mniej stabilnych związków, wzrostu liczby rozwodów i separacji, niższego poziomu dzietności oraz wzrostu liczby osób żyjących w pojedynkę. Prekursorami tych zmian w poszczególnych społeczeństwach są – jak zauważają badacze i badaczki przyjmujący tę perspektywę teoretyczną – z reguły osoby z wyższym wykształceniem (zwłaszcza kobiety), najszybciej przyjmujące wartości indywidualistyczne (zob. np. Sandström, Karlsson, 2019).

Jednym z najważniejszych aspektów zmian, jakie dotyczą rodziny, opisywanych przez teorię drugiego przejścia demograficznego, jest rozerwanie niegdyś silnego związku między małżeństwem i rozrodczością. Jednocześnie wzrasta znaczenie związków nieformalnych jako kontekstu dla rodzicielstwa – zarówno jako preludium, jak i alternatywy dla związku małżeńskiego. Teoria przewiduje, że wszystkie kraje o niskiej dzietności zmierzają mniej więcej w tym samym kierunku: w stronę heterogenicznych form tworzenia rodziny, w miejsce homogenicznego procesu, w którym małżeństwo i urodzenie dziecka są ze sobą ściśle związane.

Przez długi czas teoria drugiego przejścia demograficznego stanowiła ramy analizy i interpretacji procesów zachodzących w sferze życia małżeńskiego i rodzinnego w krajach europejskich (najpierw w Europie Północnej i Zachodniej, a po upadku komunizmu, w przyspieszonym tempie, także w pozostałej części Europy). Prowadzone w ostatnich latach badania wskazują jednak, że przeobrażenia, jakim podlega rodzina, nie zmierzają w jednym kierunku, ani nie są tak jednorodne, jak w poprzednich dekadach. Jedną z najważniejszych obserwacji dotyczy rozbieżności w procesach formowania i rozpadu rodzin, jakie zachodzą w różnych klasach i warstwach społecznych (Smock, Schwartz, 2020; Mogi, Raymo, Iwasawa, Yoda, 2023). Wśród osób o niższym poziomie wykształcenia częstsza jest seryjna kohabitacja, która nie jest przekształcana w małżeństwo, a same związki nieformalne są bardziej powszechne. Natomiast osoby o wyższym poziomie wykształcenia częściej zawierają związki małżeńskie, częściej tworzą związki kohabitacyjne, które następnie przekształcane są w małżeństwo, rzadziej się rozwodzą i rzadziej mają dzieci poza małżeństwem. Doświadczają także większej stabilności w życiu rodzinnym (brak stabilności jest rozumiany jako doświadczenie zmian w strukturze rodziny np. na skutek wyprowadzenia lub wprowadzenia się [przy-

branego] rodzica lub innych krewnych). Rozerwanie związku między małżeństwem i posiadaniem dzieci, znajdujące się w centrum zainteresowania teorii drugiego przejścia demograficznego, staje się w coraz większym stopniu zjawiskiem występującym na dolnych szczeblach drabiny społecznej, co skutkuje rozbieżnymi szansami życiowymi dzieci rodziców o wyższym i niższym poziomie wykształcenia (McLanahan, 2004).

Innym aspektem komplikującym obraz zmian rodziny i małżeństwa w ramach drugiego przejścia demograficznego są różnice występujące pomiędzy poszczególnymi krajami (zob. np. Van Winkle, 2018). Z punktu widzenia prowadzonej tutaj analizy istotny jest zwłaszcza podział obserwowany w obrębie krajów europejskich. Jak zauważał w swoich pracach z lat 1965 i 1982 John Hajnal, w epoce przedprzemysłowej w Europie istniały różnice pomiędzy Wschodem a Zachodem pod względem wzorców formowania rodziny. W szczególności regiony leżące na wschód od linii Petersburg – Triest charakteryzował historycznie względnie wczesny wiek zawierania małżeństwa i powszechność tej formy związku, jak również wysoki odsetek gospodarstw domowych o złożonej strukturze. W regionach leżących na zachód od tej linii małżeństwo zawierane było w późniejszym wieku, wyższy odsetek osób pozostawał poza stanem małżeńskim i dominowały „proste” formy gospodarstw domowych (Iacovou, Skew, 2011). Analiza struktury gospodarstw domowych w krajach europejskich po rozszerzeniu Unii w 2004 roku sugerowała*, że na początku XXI wieku kraje postkomunistyczne zmierzały w kierunku późniejszego formowania rodziny oraz jej mniejszej stabilności** (Andersson, Thomson, Duntava, 2017). Państwa przyjęte kilka lat wcześniej do UE wpisywały się na ogół (za wyjątkiem krajów nadbałtyckich) w dotychczasowy podział na kraje Północno-Zachodniej i Południowej Europy, przy czym Polska należała do grupy krajów stanowiących niejako skrajną postać tych ostatnich, ze stosunkowo wyższą przeciętną liczbą osób w gospodarstwie domowym, starszym wiekiem opuszczania domu rodzinnego i bardzo niskim odsetkiem młodych osób żyjących w pojedynkę, a także dużym odsetkiem rodzin rozszerzonych, głównie trzypokoleniowych.

Warto zadać pytania, czy w trzeciej dekadzie XXI wieku można powtórzyć ten wniosek, czy w stosunku do początku stulecia zaszły w tej sferze jakieś zmiany, czy obecnie nadal zauważalne są zmiany opisywane przez teorię drugiego przejścia demograficznego, takie jak spadek znaczenia małżeństwa, wzrost liczby rozwodów, zmiany stosunku

* Na podstawie danych z badania z 2008 roku *European Union Statistics on Income and Living Conditions* [EU-SILC] oraz *Gender and Generations Programme*; za: Iacovou, Skew, 2011; Andersson, Thomson, Duntava, 2017.

** Ciekawym przypadkiem była Rosja, w której tworzenie rodziny miało miejsce bardzo wcześnie, a jednocześnie charakteryzowała ją bardzo mała stabilność; przykładowo aż 42% dzieci doświadczało tam rozpadu związku swoich rodziców w porównaniu do 25% w Polsce (Andersson, Thomson, Duntava, 2017).

do rodziny, i czy znajdują one odzwierciedlenie w liczbie i strukturze rodzin i gospodarstw domowych? Na pytania te staramy się odpowiedzieć w dalszej części artykułu.

Cel i metoda

Celem artykułu jest analiza zmian liczby i struktury gospodarstw domowych i rodzin w Polsce, zwłaszcza przeobrażeń zachodzących w trakcie ostatniej dekady. Analiza zmierza do odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jak kształtuje się struktura gospodarstw domowych w Polsce?
- Jaka jest struktura rodzin (pod względem miejsca zamieszkania, składu, liczby osób tworzących rodzinę)?
- Jakie zmiany zachodziły pod względem liczby i struktury rodzin i gospodarstw domowych w trakcie ostatniej dekady?
- Czy procesy, jakim podlegają rodziny i gospodarstwa domowe, są zgodne z twierdzeniami sformułowanymi na gruncie teorii drugiego przejścia demograficznego?

W celu odpowiedzi na pytania badawcze przeanalizowano dane zastane: statystyki Głównego Urzędu Statystycznego pochodzące ze spisów powszechnych, zwłaszcza z ostatniego spisu z 2021 roku (NSP 2021). Zmiany zachodzące pod względem liczby i struktury rodzin oraz gospodarstw domowych wynikają w pierwszej kolejności ze zmian w procesach ruchu naturalnego w Polsce (spadek liczby urodzeń i wzrost liczby zgonów, spadek liczby zawieranych małżeństw). Z tego względu podczas omawiania zmian dotyczących rodziny i gospodarstwa domowe w pierwszej kolejności w analizie uwzględniono trendy demograficzne: procesy zawierania i rozpadu małżeństw oraz dzietności prowadzące do powstawania i rozpadu rodzin. Dane na ten temat pochodzą z tzw. sprawozdawczości bieżącej prowadzonej przez GUS (dane urzędów stanu cywilnego oraz sądów na temat urodzeń, zgonów, małżeństw i rozwodów). Przy interpretacji obserwowanych procesów wykorzystano ponadto wnioski płynące z innych badań, a także wyniki badań opinii publicznej. Plany prokreacyjne oraz wyobrażenia dotyczące m.in. pożądanej liczby dzieci w rodzinie rejestrowane przez sondaże będą bowiem miały wpływ na przyszłe trendy w tej sferze.

Definicja rodzin i gospodarstw domowych w badaniach GUS

Gospodarstwa domowe wyodrębniane są w statystykach Głównego Urzędu Statystycznego na podstawie kryterium wspólnego zamieszkiwania (wszystkie osoby miesz-

kające w jednym mieszkaniu są uważane za członków tego samego gospodarstwa domowego)*. Wśród osób wspólnie mieszkających wyodrębnia się następnie rodziny. „Rodzina biologiczna (nuklearna) definiowana jest jako dwie lub większa liczba osób, które są związane jako mąż i żona, wspólnie żyjący partnerzy (kohabitanci) – osoby płci przeciwnej lub jako rodzic i dziecko” (GUS, 2023b, s. 8). Zgodnie z powyższą definicją (uwzględniającą prawo obowiązujące w Polsce), wyróżnia się następujące typy rodzin biologicznych: małżeństwo bez dzieci, małżeństwo z dziećmi, związki niesformalizowane bez dzieci, związki niesformalizowane z dziećmi**, matka z dziećmi, ojciec z dziećmi. Za dziecko uznawane są osoby mieszkające z rodzicami/rodzicem niezależnie od wieku, pod warunkiem, że same nie mieszkają w tym samym mieszkaniu/gospodarstwie domowym z własnym partnerem/partnerką, małżonkiem/małżonką lub dzieckiem.

Wyniki badań spisowych dotyczące rodzin i gospodarstw domowych, które prezentuje GUS, oparte są na tzw. krajowej definicji ludności (GUS, 2023b), która obejmuje stałych mieszkańców Polski, w tym osoby, które przebywają czasowo za granicą (bez względu na okres przebywania), ale zachowały stałe zameldowanie w Polsce. Jednocześnie do ludności nie są zaliczani imigranci przebywający w Polsce czasowo. Ze względu na rozmiary emigracji i imigracji do Polski w ostatnich latach ten sposób prowadzenia badań znacznie ogranicza analizy demograficzne. Do faktu tego odnosi się w końcowej części artykułu.

Rodziny i gospodarstwa domowe w świetle danych spisowych

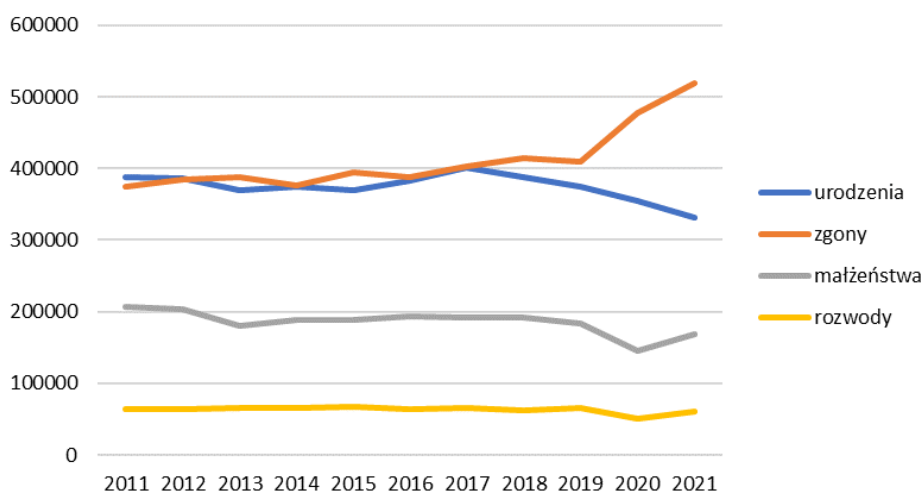
Zmiany liczby i struktury gospodarstw domowych

Dane ze spisów powszechnych z lat 2011 i 2021 na temat gospodarstw domowych odzwierciedlają przebieg procesów demograficznych w Polsce w tej dekadzie. Na procesy te składają się przede wszystkim: ogólny spadek liczby ludności, spadek liczby urodzeń i liczby małżeństw (Wykres 1) oraz migracje wewnętrzne. Sama liczba gospodarstw domowych spadła w tym okresie stosunkowo nieznacznie (o 1125) (GUS, 2023c),

* Kryterium wspólnego zamieszkiwania zostało przyjęte w spisie z 2021 roku. Wcześniej-
szy spis z 2011 roku przyjmował kryterium wspólnego źródła utrzymania. W porówna-
niach opublikowanych przy okazji NSP 2021 w niektórych opracowaniach przeliczono
dane z 2011 roku zgodnie z definicją przyjętą w 2021. Zmiana definicji gospodarstwa
domowego utrudnia jednak porównania w dłuższej perspektywie czasu, o czym będzie
mowa w dalszej części tekstu.

** W poprzednich spisach związki niesformalizowane określane były jako partnerzy z dzieć-
mi lub bez dzieci.

pomimo spadku liczby ludności w dekadzie między spisami o około pół miliona osób (do nieco ponad 38 mln; GUS, 2023a). Zauważalny jest natomiast spadek liczby gospodarstw domowych w miastach (o ok. 120 tys.) i podobny wzrost ich liczby na wsi, co jest konsekwencją przenoszenia się ludności miejskiej na obszary leżące w pobliżu miast. Procesy urbanizacji obserwowane w drugiej połowie XX wieku uległy zahamowaniu pod koniec stulecia, a obecnie obserwujemy ich odwrócenie (suburbanizację). W porównaniu z 2011 rokiem mieszkańców miast ubyło o ok. 1 p. proc. na rzecz ludności wiejskiej (obecnie niecałe 60% ludności Polski mieszka w miastach).

Wykres 1. Procesy ruchu naturalnego w Polsce w latach 2011-2021.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych (GUS, 2024b).

Przeciętnie w gospodarstwie domowym w Polsce żyją trzy osoby. Do spisu w 2011 roku odnotowywano bardzo powolny, stopniowy spadek średniej liczby osób w gospodarstwie domowym, jednak ze względu na wspomnianą wcześniej zmianę sposobu definiowania gospodarstwa domowego (koncepcja ekonomiczna oparta na wspólnym źródle utrzymania została zastąpiona przez mieszkaniową) trudno jednoznacznie stwierdzić, czy cokolwiek pod tym względem się zmieniło w dłuższej perspektywie czasu. W krótszej perspektywie, na podstawie danych z lat 2021 i 2011 (te ostatnie przeliczone zgodnie z koncepcją mieszkaniową), wydaje się, że trend ten jest kontynuowany (spadek z 3,05 do 2,99) (GUS, 2023c)*.

* W tabeli 1 dla roku 2011 podano dane obliczone zgodnie z koncepcją ekonomiczną: 2,82 osoby.

Podobnie utrudniona jest ocena zmian struktury gospodarstw domowych w perspektywie kilkudziesięciu lat. W tabeli 1 przedstawiono dane od roku 1970 do 2011, które wskazywały na systematyczny wzrost udziału najmniejszych (jedno- i dwuosobowych) i spadek udziału największych gospodarstw domowych, (cztero- i pięcioosobowych oraz większych) rozumianych jako grupa osób mających wspólne źródło utrzymania.

Tabela 1

Struktura gospodarstw domowych według wielkości (w %) i średnia wielkość gospodarstwa domowego według spisów ludności 1970-2011

	Rok przeprowadzenia spisu				
	1970	1978	1988	2002	2011
Gospodarstwa domowe w tys.	9 376,3	10 948,1	11 970,4	13 337,0	13 568,0
Ludność w gospodarstwach domowych w tys.	31 750,6	34 095,0	37 114,3	37 812,7	38 291,4
Gospodarstwa domowe według liczby osób w %					
1-osobowe	16,1	17,4	18,3	24,8	24,0
2-osobowe	18,8	21,7	22,3	23,2	25,7
3-osobowe	20,2	22,8	20,3	19,9	20,2
4-osobowe	21,0	21,2	22,0	18,0	16,2
5- i więcej osobowe	23,9	16,9	17,1	14,1	13,9
Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym	3,39	3,11	3,10	2,84	2,82

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS, 2023b).

Do nieco innych wniosków prowadzi jednak porównanie lat 2021 i 2011, dla których gospodarstwo domowe rozumiane jest jako grupa osób wspólnie zamieszkujących. W stosunku do poprzedniego spisu zmniejszył się udział zarówno najmniejszych, jak i największych gospodarstw domowych (jedno- i pięcioosobowych oraz większych). O ponad 4 p. proc. wzrósł natomiast udział gospodarstw dwuosobowych i bardzo nieznacznie (o ok. 0,3–0,4 p. proc.) pozostałych, czyli trzy- i czteroosobowych. Występują wyraźne różnice pod względem terytorialnym: na wsi gospodarstwa domowe są nie tylko przeciętnie większe o około jedną osobę (3,71 w stosunku do 2,65), lecz także dominują wśród nich pięcioosobowe i większe, które stanowią prawie 30% ogółu.

Tymczasem w miastach przeważają dwu- i jednoosobowe (tych ostatnich na wsiach jest najmniej). Warto jednocześnie zauważyć, że w całej Polsce co czwarte gospodarstwo domowe składa się wyłącznie z osób starszych (w wieku 60 lat i więcej), przy czym sytuacja taka dotyczy ponad 55% gospodarstw jednoosobowych (nieco więcej na wsi, niż w mieście: odpowiednio 59,7% i 54,1%). Natomiast w ponad połowie ogółu (52,3%) znajdowała się osoba starsza, a ich liczba wzrosła o 19% w porównaniu z rokiem 2011. W danych tych znajduje zatem odzwierciedlenie postępujące starzenie się polskiego społeczeństwa, w którym 22,3% osób jest w wieku poprodukcyjnym (GUS, 2023a). Z uwagi na przeciętnie dłuższe trwanie życia kobiet (81 lat w stosunku do 73 dla mężczyzn w 2022 roku; GUS, 2022) w najstarszych kategoriach wiekowych występuje przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami i więcej ich żyje w pojedynkę.

Tabela 2

Gospodarstwa domowe (grupa osób wspólnie zamieszkujących) według liczby osób (w % ogółu gospodarstw domowych) w roku 2011 i 2021

Data spisu	Liczba osób w gospodarstwie domowym				
	1	2	3	4	5 i więcej
Ogółem					
2011	25,5	20,9	18,7	15,9	19,1
2021	22,6	25,1	19,0	16,3	17,0
Miasta					
2011	28,8	23,5	20,1	15,2	12,4
2021	26,9	28,2	19,5	14,5	11,0
Wieś					
2011	18,3	15,2	15,5	17,3	33,6
2021	13,5	18,5	18,2	20,2	29,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS, 2023c).

Na zakończenie tej części warto jeszcze zauważyć, że zdecydowaną większość gospodarstw domowych w Polsce tworzy co najmniej jedna rodzina, natomiast nieco mniej niż co trzecie (27,5%) to gospodarstwo nierodzinne (składające się z jednej lub większej liczby osób, także spokrewnionych, ale nietworzących rodziny). Także tutaj jednak występują znaczące różnicowania pomiędzy miastami a wsią: prawie 33% gospodarstw domowych w miastach to gospodarstwa nierodzinne, podczas gdy na wsi jest ich niecałe 17%.

Wobec powyższych danych można stwierdzić, że w zmianach struktury gospodarstw domowych w Polsce trudno dopatrzeć się zaawansowanych symptomów indywidualizacji, o których mówi teoria drugiego przejścia demograficznego. Zauważalne jest natomiast starzenie się polskiego społeczeństwa oraz utrzymujące się zróżnicowania pomiędzy miastami a wsią. Mieszkańcy miast nawet dwukrotnie częściej niż mieszkańcy wsi tworzą małe (jedno- i dwuosobowe) gospodarstwa domowe, a prawie trzykrotnie rzadziej pięciosobowe i większe. Dwukrotnie częściej żyją z kolei w układach nierodzinnych (w pojedynkę lub z innymi osobami).

Liczba i struktura rodzin według danych spisowych

W okresie między dwoma ostatnimi spisami ludności (2011 i 2021) liczba rodzin zmniejszyła się o 3,2% (w liczbach bezwzględnych spadek wyniósł 354 tys.: z prawie 11 mln do 10,6 mln). Także ten spadek można przypisać (przynajmniej częściowo) ogólnemu spadkowi liczby ludności Polski w tym okresie. Przemieszczenia wewnętrzne znajdują także odzwierciedlenie w zmianach miejsca zamieszkania rodzin: podczas gdy liczba rodzin w miastach zmniejszyła się o 6,6%, liczba rodzin na wsi nieznacznie wzrosła (o 2,3%), co wynika z przemieszczeń z miast na wieś (najczęściej do gmin podmiejskich wokół dużych miast).

Tabela 3

Rodziny według typów w 2011 r. i 2021 r.

	1970	1978	1988	2002	2011	2021
Rodziny w tys.	8 196,6	9 319,6	10 226,2	10 457,6	10 972,5	10 618,5
według typu rodziny w %						
małżeństwa bez dzieci	20,5	22,3	22,8	22,7	24,6	23,5
małżeństwa z dziećmi	66,8	64,3	61,8	56,0	49,7	43,9
związki niesformalizowane bez dzieci*				0,8	1,3	3,1
związki niesformalizowane z dziećmi*				1,1	1,6	5,3
matki z dziećmi	11,3	11,9	13,6	17,2	19,8	20,7

	1970	1978	1988	2002	2011	2021
ojcowie z dziećmi	1,4	1,5	1,8	2,2	3,0	3,5

Adnotacja: * W NSP 2011 w typologii rodzin kategoria ta była określana jako partnerzy z dziećmi lub bez dzieci.

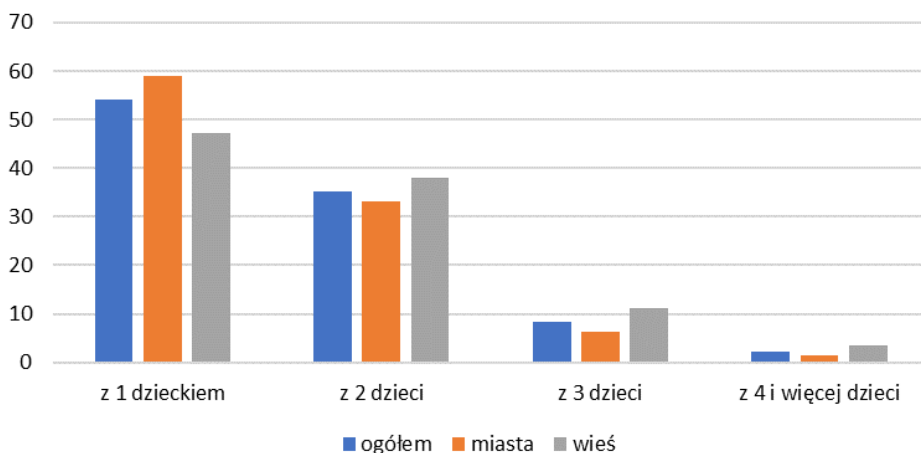
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS, 2023b).

W strukturze rodzin zwraca uwagę przede wszystkim spadek udziału małżeństw: z 74,3% ogółu rodzin w 2011 roku do 67% w 2021 roku i jednocześnie dynamiczny wzrost udziału związków nieformalnych: z 2,9% do 8,4% (o tych drugich traktuje kolejny podrozdział). Najczęstszym typem rodziny w Polsce są małżeństwa z dziećmi (ich udział w strukturze rodzin wynosił w 2021 roku 44%, przy czym w miastach nieco ponad 39% ogółu rodzin, a na wsi 51,1%, czyli ponad połowę). W porównaniu ze spisem z 2011 roku liczba małżeństw z dziećmi znacznie się zmniejszyła (o 14,5%, a w liczbach bezwzględnych o 793,1 tys.). Większy spadek odnotowano w miastach (o 20%, na wsi o 7,3%). Odnotowano także spadek liczby i udziału małżeństw bez dzieci, był on jednak stosunkowo nieznaczny (o ok. 1 p. proc.). Zmniejszyła się liczba samotnych rodziców z dziećmi, jednak ich udział w strukturze rodzin pozostał na podobnym poziomie (około ¼).

W powyższych danych znajduje odzwierciedlenie systematyczny spadek dzietności, obserwowany w Polsce od kilku dekad. W latach 2011–2021 liczba urodzeń zmniejszyła się z ponad 388 tys. rocznie, do nieco ponad 331 tys. (w międzyczasie na przemian nieznacznie spadała i rosła, zwłaszcza pod koniec dekady, przed wybuchem pandemii COVID-19; GUS, 2024)*. Zmniejsza się jednocześnie liczba kobiet w wieku rozrodczym i rośnie wiek, w którym kobiety decydują się na dziecko: średni wiek kobiet rodzących pierwsze dziecko wzrósł w latach 2011–2021 z 26,6 do 28,5 lat.

Podobnie jak w 2011, także w 2021 roku więcej niż połowę ogółu rodzin z dziećmi stanowiły rodziny z jednym dzieckiem (54%). O 1,6 p. proc. wzrósł udział rodzin z dwójką dzieci (do 35,2%), o niecały punkt procentowy zmniejszył się udział rodzin z trójką, czwórką i większą liczbą dzieci (odpowiednio do 8,3% i 2,3%). Występują jednak znaczące różnice między miastem i wsią. Na wsiach znacznie częściej niż w mieście mieszkają rodziny wielodzietne (z co najmniej trójką dzieci), rzadziej natomiast rodziny z jednym dzieckiem (zob. wykres 2; GUS, 2023b).

* Spadek ten wciąż ma miejsce – w 2023 roku odnotowano rekordowo niską liczbę urodzeń: 272,1 tys. (GUS, 2024a).

Wykres 2. Rodziny z dziećmi według liczby dzieci i miejsca zamieszkania w 2021 r.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (GUS, 2023b).

Proporcje rodzin z jednym dzieckiem i dwójką dzieci są bardziej wyrównane wśród małżeństw z dziećmi (odpowiednio 43% i 44%) niż w związkach nieformalnych (54% i 36%). Najczęściej natomiast jedno dziecko wychowują pojedynczy rodzice (66% matki, 74% ojcowie).

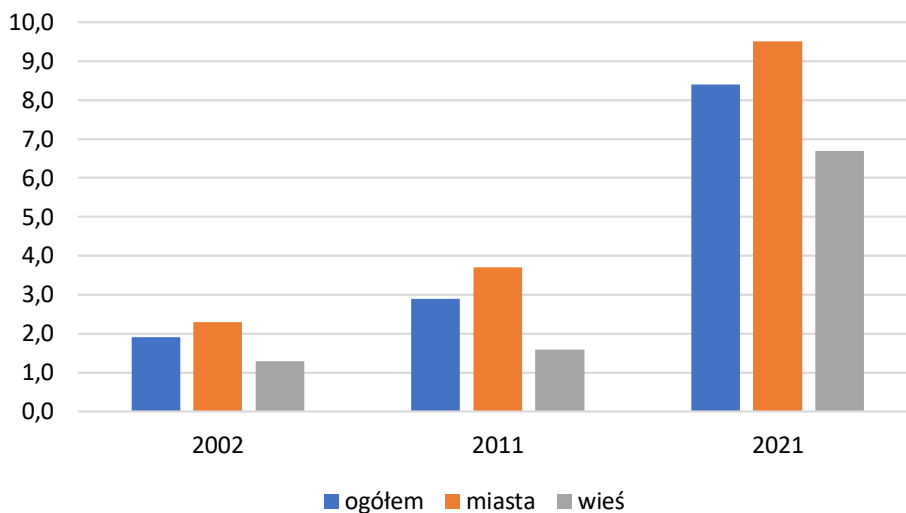
Według danych spisowych prawie 1,3 mln dzieci było w wieku 18–24 lata i pozostawało na utrzymaniu rodziców (ponad 10% ogółu dzieci w rodzinach). Wśród prawie 8 mln rodzin z dziećmi ok. 62% miało na utrzymaniu dzieci w wieku do 24 lat. Obydwie wielkości wykazują tendencje spadkowe: liczba dzieci w wieku poniżej 25 lat będących na utrzymaniu zmniejszyła się w porównaniu z poprzednim spisem o ponad 10%, a udział rodzin z takimi dziećmi w ogóle rodzin o niecałe 5 p. proc.

Warto w tym miejscu odnotować, że Polska należy do krajów, w których stosunkowo dużo młodych ludzi mieszka z rodzicami i pozostaje na ich utrzymaniu. Według danych Eurostatu w 2021 roku ponad 64% osób w wieku 18–34 lata w Polsce mieszkało z rodzicami (Hatfield, 2023). Na szczycie rankingu 24 krajów europejskich znalazły się: Chorwacja, gdzie odsetek ten wynosi 76,5%, a także kilka innych krajów Europy Południowej i Wschodniej (m.in. Włochy, Bułgaria, Portugalia i Grecja). Na przeciwnym biegunie są kraje Europy Północnej i Zachodniej – przykładowo w Szwecji, Danii i Finlandii z rodzicami mieszka ok. 17–18% osób we wspomnianym przedziale wiekowym. Z kolei w USA z rodzicami mieszka jedna na trzy osoby w wieku 18–34 lata (ok. 33%). W każdym kraju objętym badaniem dotyczyło to częściej mężczyzn niż kobiet*.

* Za różnice między państwami odpowiedzialne są z jednej strony czynniki kulturowe (normy społeczne, więzi rodzinne), z drugiej natomiast czynniki strukturalne, takie jak rynek

Związki nieformalne

Jak wspomniano wyżej, spadkowi udziału małżeństw w strukturze rodzin w latach 2011–2021 towarzyszył dynamiczny wzrost udziału związków nieformalnych. Udział tych ostatnich według danych z poprzednich spisów nie przekraczał z reguły 2–4%, natomiast w 2021 roku stanowiły one już 8,4% ogółu rodzin (895,5 tys.). Udział związków nieformalnych w miastach wzrósł 2,5 razy, a na wsi 4,5 razy.

Wykres 3. Związki niesformalizowane w % ogółu rodzin w latach 2002–2021 według miejsca zamieszkania.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Istnieją przesłanki, aby sądzić, że powyższe dane nie oddają rzeczywistej skali zjawiska. Już w odniesieniu do wcześniejszych spisów ludności zwracano uwagę na fakt, że znacząco zaniżają one faktyczną liczbę par pozostających w związkach nieformalnych (Mynarska, Bernardi, 2007; Matysiak, 2009). Podobna sytuacja ma zresztą miejsce także w przypadku innych źródeł, opartych na danych przekrojowych, ponieważ kohabitacja bywa zjawiskiem krótkoterminowym (np. przed zawarciem małżeństwa), a samo małżeństwo lub jego rozpad mogą mieć miejsce w przeciągu kilku lat. Badacze zagadnienia próbują mierzyć się z tym problemem poprzez gromadzenie relacji o doświadczeniu kohabitacji kiedykolwiek w życiu badanych lub o rozpoczęciu obecnego

mieszkańczy czy system opieki społecznej. W badaniach (Schwanitz, Rampazzo, Vitali, 2021) odnotowano różnice pomiędzy Europą Północno-Zachodnią a Europą Południową i Wschodnią (nie analizowano jednak sytuacji w Polsce).

związku od kohabitacji (Smock, Schwartz, 2020). Analizy tego typu wskazują z reguły na znacznie wyższy odsetek kohabitantów, niż pokazują to badania przekrojowe.

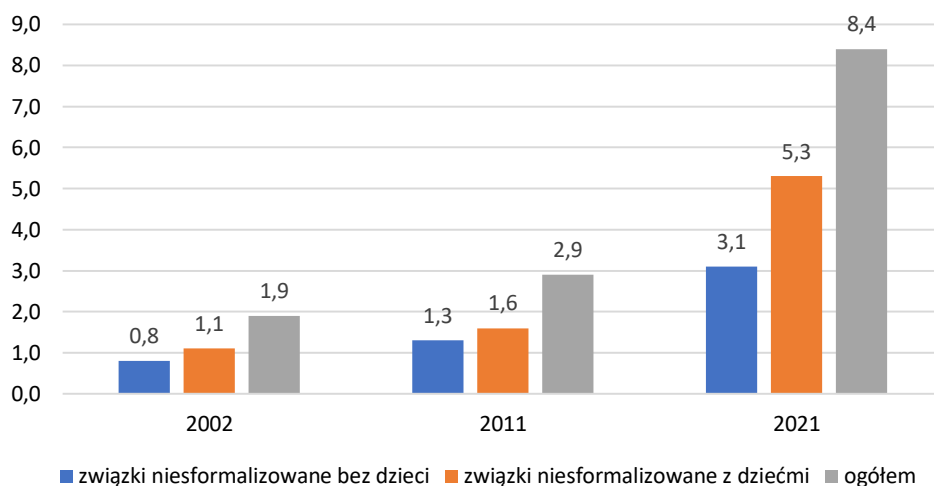
Jak wspomniano wyżej, w poprzednich spisach i badaniach przekrojowych prowadzonych w Polsce odnotowywano udział związków nieformalnych wśród ogółu związków w granicach 2–4%. Badania jakościowe przeprowadzone na początku XXI wieku wśród młodych Polek i Polaków na temat opinii i znaczeń przypisywanych kohabitacji sugerowały jednak, że zjawisko to mogło być bardziej powszechne, choć mające z reguły przejściowy charakter. Chociaż kohabitacja stała się okresem „sprawdzania” siebie nawzajem przez partnerów, postawy wobec niej były bardzo niejednoznaczne, a preferowaną formą związku było formalnie zawarte małżeństwo (Mynarska, Bernardi, 2007). Związek nieformalny akceptowany był jako tymczasowe rozwiązanie, jako wstęp do małżeństwa, które stanowiło jedyną pożądaną formę bycia razem.

Nieco późniejsze, retrospektywne badania na temat historii formowania związków partnerskich potwierdziły przypuszczenie, że kohabitacja jest znacznie częstsza, niż wynika to ze spisów powszechnych. W próbie 3000 kobiet urodzonych w latach 1966–1981 około 1/3 zaczynała swój związek od kohabitacji (Matysiak, 2009). Od początku lat 90. XX wieku wzrastała częstość kohabitacji wśród pierwszych związków kosztem formalnego małżeństwa. Wyraźny wzrost częstości takich związków odnotowano wówczas wśród wszystkich warstw społecznych, choć najbardziej powszechne i najdłużej trwające były one wśród osób z wykształceniem podstawowym i zawodowym.

Można podejrzewać, że także najnowszy spis, choć odnotowuje wyraźną tendencję wzrostową, to wciąż nie oddaje rzeczywistej skali występowania związków nieformalnych. Jedną z przesłanek pozwalających na postawienie takiej hipotezy jest wzrost udziału urodzeń pozamałżeńskich w Polsce w ostatnich latach, pomimo braku wzrostu liczby rodziców wychowujących samotnie dzieci. Sam spis wskazuje natomiast na dynamiczny wzrost udziału kohabitantów z dziećmi. Według danych NSP 2021 liczba rodziców wychowujących samotnie dzieci zmniejszyła się w latach 2011–2021, natomiast ich udział w ogóle rodzin pozostał na podobnym poziomie, czyli ok. 1/4. W tym okresie miał jednocześnie miejsce dynamiczny wzrost udziału związków nieformalnych z dziećmi, znacznie większy niż związków bez dzieci (zob. tabela 3). W 2021 roku ponad 63% związków niesformalizowanych stanowiły pary z dziećmi (60% w miastach i prawie 72% na wsi). Na wykresie 4 ukazano dynamikę związków nieformalnych z dziećmi i bez dzieci w latach 2002–2021.

Sama liczba urodzeń pozamałżeńskich w Polsce rosła systematycznie od początku lat 80. XX wieku. Przez niemal cały okres PRL ich udział wśród ogółu urodzeń oscylował wokół 5%, natomiast od początku lat 90. zaczął systematycznie rosnąć, by na początku trzeciej dekady bieżącego stulecia osiągnąć poziom 28%*. Za wzrost ten

* Według stanu z 2022 roku (GUS, 2024b).

Wykres 4. Związki niesformalizowane w % ogółu rodzin w latach 2002–2021.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

odpowiedzialny był głównie większy spadek płodności małżeńskiej w stosunku do pozamałżeńskiej (Bolesławski, 2001; Kotowska, Józwiak, Matysiak, Baranowska-Rataj, 2008) oraz spadek skłonności do zawierania małżeństwa w momencie zajścia partnerki w ciążę, w miarę zmniejszania się normatywnej presji na legitymizację dzieci poczętych poza małżeństwem (Tymicki, 2018, analiza dla lat 1985–2016)*. Innymi słowy, intensywny wzrost odsetka urodzeń pozamałżeńskich spowodowany był głównie wzrostem udziału urodzeń przez niezamężne kobiety posiadające partnera. Natomiast udział urodzeń przez kobiety nieposiadające partnera wśród ogółu urodzeń utrzymywał się w latach 1985–2010 na stałym poziomie ok. 3–5% (Brzozowska, 2014; Tymicki, 2018). Jak zauważyła na podstawie swoich analiz Zuzanna Brzozowska (2014), samotne macierzyństwo stało się zjawiskiem w większym stopniu występującym w najmłodszej kategorii wiekowej oraz wśród kobiet o najniższym poziomie wykształcenia**.

* Zauważono jednak duże różnice między kobietami w zależności od poziomu wykształcenia: w przypadku kobiet o niższym poziomie wykształcenia stawanie się matką odbywa się głównie poza małżeństwem, kobiety z wyższym wykształceniem natomiast najczęściej rodzą dzieci w związku małżeńskim.

** W 2010 roku połowa samotnych matek miała wykształcenie podstawowe, a 2/3 było w wieku poniżej 25 lat. Dziewczynki w wieku 15–17 lat stanowiły jedyną kategorię kobiet, dla której rośnie prawdopodobieństwo samotnego macierzyństwa.

Podsumowanie i dyskusja

W ciągu ostatniej dekady, wraz ze spadkiem liczby ludności Polski, zmniejszyła się także liczba rodzin i gospodarstw domowych. Na podstawie danych spisowych analizowanych w dłuższej perspektywie czasu należy zauważyć, że stopniowo maleje przeciętna wielkość gospodarstw domowych, a w ich strukturze dominują od pewnego czasu dwu- i jednoosobowe. Utrzymują się jednocześnie duże zróżnicowania pomiędzy miastami a wsią: prawie jedna trzecia gospodarstw domowych na wsi to gospodarstwa pięcioosobowe i większe, podczas gdy w miastach najczęściej spotykane są dwu- i jednoosobowe. Podobne zróżnicowania dotyczą dominującego typu rodziny (z dziećmi lub bez) oraz liczby dzieci w rodzinach – na wsi znacznie częściej niż w miastach mieszkają małżeństwa z dziećmi i rodziny wielodzietne.

Jedną z najważniejszych zmian dotyczących struktury rodzin w Polsce w dekadzie pomiędzy spisami jest dynamiczny wzrost udziału związków nieformalnych wśród ogółu związków, który wydaje się świadczyć o rosnącej akceptacji dla tego rodzaju relacji. Szczególnie dynamiczny wzrost udziału związków nieformalnych z dziećmi wskazuje z kolei na rosnące rozluźnianie zależności między małżeństwem i dziećmi. Dane spisowe wydają się potwierdzać przypuszczenie, że w ostatnich latach wzrosła akceptacja dla kohabitacji jako dopuszczalnego normatywnie środowiska dla posiadania dzieci. Zmiany te byłyby zatem zgodne z przewidywaniami teorii drugiego przejścia demograficznego*. Jednocześnie przeprowadzone w ostatnich latach analizy dotyczące urodzeń pozamażeńskich sugerują, że mogą istnieć duże nierówności społeczne pod tym względem (Brzozowska, 2014; Tymicki, 2021). Urodzenia pozamażeńskie skoncentrowane są w niższych warstwach społecznych, podczas gdy kobiety z wyższym wykształceniem częściej mają partnerów i rodzą dzieci w związku małżeńskim. Istnieją zatem przesłanki, aby sądzić, że – podobnie jak w innych krajach europejskich i w USA – rozerwanie związku między małżeństwem i posiadaniem dzieci, znajdujące się w centrum zainteresowania teorii drugiego przejścia demograficznego, staje się w coraz większym stopniu zjawiskiem występującym głównie na dolnych szczeblach drabiny społecznej. Zagadnienie to wymaga jednak dalszych badań.

Pomimo dużej dynamiki wzrostu liczby i udziału związków nieformalnych, w strukturze rodzin stanowią one wciąż stosunkowo niewielką część (nieco ponad 8%). Dominują małżeństwa z dziećmi, choć ich liczba znacząco zmniejszyła się w porównaniu z poprzednim spisem ludności. Podobnie jak przed dekadą najbardziej powszechny jest model rodziny 2+1. Stopniowo zmniejsza się udział rodzin wielodzietnych (z trojgiem

* Rodziny w spisach wyodrębniane są wśród osób wspólnie mieszkających, niemożliwe jest zatem pozyskanie informacji o innych konfiguracjach rodzinnych, np. osobach, które tworzą związki, nie mieszkają jednak wspólnie (związki typu LAT – *living apart together*).

i większą liczbą dzieci). Polska jest krajem o bardzo niskiej liczbie urodzeń, w którym jednocześnie występuje nadal silny związek między małżeństwem i dzietnością*.

Najważniejszym procesem demograficznym wpływającym na zmiany, jakim podlegają gospodarstwa domowe i rodziny w Polsce, jest starzenie się polskiego społeczeństwa. Jest ono następstwem zwiększania się przeciętnego trwania życia (z przejściowym spadkiem spowodowanym pandemią COVID-19) oraz spadku dzietności kobiet, przy jednoczesnym zmniejszaniu się liczby kobiet w wieku rozrodczym oraz wzroście wieku urodzenia pierwszego dziecka. Dla kształtowania się liczby urodzeń w Polsce istotne znaczenie miały z kolei w ostatnich dekadach procesy migracji międzynarodowych – początkowo głównie emigracja, a od niedawna także napływ na terytorium naszego kraju uchodźców z Ukrainy.

Z demograficznego punktu widzenia migracje międzynarodowe wpływają na ludność z jednej strony bezpośrednio, poprzez zmianę jej stanu i struktury wiekowej, z drugiej natomiast pośrednio, poprzez oddziaływanie na ogólną liczbę urodzeń w przyszłości. Ten pierwszy efekt ma chwilowy charakter, ten drugi natomiast ma długofalowe konsekwencje (Fihel, Janicka, Kloc-Nowak, 2018). Jeśli emigrują kobiety będące w wieku reprodukcyjnym lub kobiety, które nie osiągnęły jeszcze tego wieku, nie urodzą dzieci w kraju pochodzenia, ale – jeśli będą je miały – to w kraju przyjmującym**. Pośredni wpływ emigracji przekłada się natomiast na mniejsze rozmiary przyszłych kohort.

Aż do początku drugiej dekady XXI wieku Polska była krajem o ujemnym saldzie migracji, z dominacją wyjazdów nad przyjazdami. Jednak bezpośredni wpływ emigracji z Polski na starzenie się ludności, pomimo masowego charakteru wyjazdów, był chwilowy i mniejszy niż wpływ dzietności i umieralności (Fihel, Janicka, Kloc-Nowak, 2018). Jak oszacowały Agnieszka Fihel, Anna Janicka i Weronika Kloc-Nowak (2018), w warunkach całkowitego braku emigracji od 1980 roku ludność powyżej 65. roku życia byłaby w 2015 roku o 1,1% mniej liczna niż faktycznie była. Duże było natomiast długofalowe znaczenie emigracji, ponieważ na jej skutek Polska utraciła 10% urodzeń w samym okresie 2005–2014 (394 tys.). Masowa emigracja pogłębiła zatem znaczenie tzw. czynnika kohortowego dla spadku dzietności w Polsce, który sprowadza się do faktu, że liczne kohorty kobiet urodzone w okresie wyżu demograficznego na

* Podobnie jest np. w Azji Wschodniej, tutaj jednak odsetek urodzeń pozamałżeńskich wynosi zaledwie ok. 6% (Mogi, Raymo, Iwasawa, Yoda, 2023).

** Przykładowo wśród Polek, które imigrowały do Norwegii w ramach migracji rodzinnych (łączenie rodzin), dzietność w ciągu kilku pierwszych lat po przyjeździe była wyższa niż kobiet w Polsce oraz Norweżek (Tønnessen, Mussino, 2020). Po kilku latach pobytu wyższa była także dzietność kobiet przyjeżdżających z powodów innych niż rodzinne. Podobne prawidłowości dotyczyły imigrantek z Litwy i Niemiec.

początku lat 80. XX wieku kończą obecnie swoje tzw. kariery reprodukcyjne, natomiast kohorty młodszych kobiet są od czasu ostatniego wyżu na ogół coraz mniej liczne*.

Pomimo spadkowych trendów dotyczących dzietności oraz badań opinii publicznej zwiastujących ich pogłębianie (zob. np. Omyła-Rudzka, 2023a, 2023b), nie wszystkie trendy demograficzne w Polsce zwiastują zmniejszanie się liczby rodzin i gospodarstw domowych oraz liczby dzieci w rodzinach. Należy w tym miejscu podkreślić, że dane spisów powszechnych nie uwzględniają imigrantów, którzy osiedlają się w naszym kraju, a po eskalacji rosyjskiej inwazji na Ukrainę w 2022 roku pojawili się w Polsce masowo. Jak wspomniano na wstępie, badania spisowe opierają się na tzw. krajowej definicji ludności, która z jednej strony obejmuje osoby *de facto* nieobecne w Polsce (przebywające czasowo za granicą, bez względu na okres przebywania, zachowujące jednak stałe zameldowanie w kraju), nie obejmuje natomiast przebywających czasowo w Polsce imigrantów (GUS, 2023b). W czasie poprzedniego spisu ludności (w 2011 roku) taki sposób prowadzenia badań mógł wydawać się mało problematyczny. Wówczas liczbę cudzoziemców zameldowanych w Polsce na pobyt stały szacowano według tegoż spisu na 55 tys. osób, a drugie tyle stanowiły osoby przebywające w Polsce czasowo (Górny, Kołodziejczyk, Madej, Kaczmarczyk, 2019). Z danych Eurostatu wynika, że jeszcze w 2015 roku Polska znajdowała się na jednym z ostatnich miejsc w Unii Europejskiej, jeśli chodzi o udział imigrantów w populacji (w Polsce przebywało około 110 tys. cudzoziemskich rezydentów, co przekładało się na ok. 0,3% populacji).

Sytuacja ta zaczęła się jednak zmieniać na początku poprzedniej dekady. Na skutek splotu różnorodnych uwarunkowań** doszło do bezprecedensowego wzrostu imigracji z Ukrainy do Polski. Według szacunków GUS liczba cudzoziemców przebywających w Polsce w końcu 2016 roku przekraczała 740 tys. (z jednoznaczną dominacją imigrantów z Ukrainy; GUS, 2018). W latach 2017 i 2018, w szczycie sezonu, w Polsce mogło przebywać ponad 1,5 mln cudzoziemskich pracowników (głównie Ukraińców), a trendy te były kontynuowane w 2019 roku (Górny, Kołodziejczyk, Madej, Kaczmarczyk, 2019). Zgodnie z danymi Eurostatu Polska była europejskim liderem jeśli chodzi o liczbę wydawanych tzw. pierwszych dokumentów pobytowych (635 tys. w 2018 roku) i wyprzedziła kraje takie jak Niemcy czy Wielka Brytania. Stała się *de facto* krajem imigracyjnym, a nasilenie tego zjawiska nastąpiło po eskalacji rosyjskiej

* Niewielki wzrost liczby urodzeń miał miejsce jedynie w latach 2008–2010, a później w 2017 roku – w tych okresach wprowadzono nowe rozwiązania w polityce prorodzinnej, odpowiednio: wydłużono urlop macierzyński i ojcowski oraz wprowadzono świadczenie 500+.

**Do uwarunkowań tych należą: spadek bezrobocia, wzrost płac i wzrost liczby wolnych miejsc pracy w Polsce, kryzys społeczny, ekonomiczny i polityczny na Ukrainie wywołany wojną (od 2014 roku) oraz korzystne zmiany polityki imigracyjnej Polski.

inwazji na Ukrainę w lutym 2022 roku. Według stanu na 31 marca 2023 roku w Polsce przebywało prawie milion (997 737) mieszkańców Ukrainy objętych ochroną czasową (GUS, 2023d). Do Polski przyjechały głównie matki z dziećmi – kobiety stanowiły 65% ogółu imigrantów, a dzieci i młodzież (do 18. roku życia) prawie 42%. Konieczne jest zatem przeprowadzenie dalszych analiz w celu ustalenia, w jakim stopniu napływ imigrantów wpłynął na odmłodzenie populacji Polski oraz badań nad strukturą ich rodzin i gospodarstw domowych. Pozwoliłoby to na uzyskanie pełniejszego obrazu omawianych zjawisk w Polsce.

Bibliografia

- Andersson, G., Thomson, E., Duntava, A. (2017). Life-table representations of family dynamics in the 21st century [Dynamika rodzin w XXI wieku w ujęciu tablic trwania życia]. *Demographic Research*, 37(35), 1081–1230. DOI: 10.4054/DemRes.2017.37.35.
- Bolesławski, L. (2001). Urodzenia pozamałżeńskie i małżeńskie w latach 1989–2000. *Wiadomości Statystyczne*, 46(11), 25–36.
- Brzozowska, Z. (2014). Births to single mothers: Age- and education- related changes in Poland between 1985 and 2010 [Urodzenia przez samotne matki: zmiany pod względem wieku i poziomu wykształcenia w Polsce w latach 1985-2010]. *Demographic Research*, 30(52), 1445–1462. DOI: 10.4054/DemRes.2014.30.52.
- Fihel, A., Janicka, A., Kloc-Nowak, W. (2018). The direct and indirect impact of international migration on the population ageing process: A formal analysis and its application to Poland [Bezpośredni i pośredni wpływ migracji międzynarodowych na starzenie się ludności: analiza formalna i jej zastosowanie do przypadku Polski]. *Demographic Research*, 38(43), 1303–1338. DOI: 10.4054/DemRes.2018.38.43.
- Frejka, T., Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 1: Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement [Zarys rozdziału 1: Dzietność w Europie: zróżnicowana, opóźniana i poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń]. *Demographic Research*, 19, 15–46. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.3.
- Górny, A., Kołodziejczyk, K., Madej, K., Kaczmarczyk, P. (2019). *Nowe obszary docelowe w migracji z Ukrainy do Polski: Przypadek Bydgoszczy i Wrocławia na tle innych miast*. Pobrane z: <http://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/nowe-obszary-docelowe-w-migracji-z-ukrainy-do-polski-przypadek-bydgoszczy-i-wroclawia-na-tle-innych-miast/>.
- GUS (2015). *Budżet czasu ludności 2013 – część I*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/budzet-czasu-ludnosci-w-2013-r-czesc-i,19,1.html>.

- GUS (2018). *Cudzoziemcy na krajowym rynku pracy w ujęciu regionalnym*. Pobrane z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultstronaopisowa/6149/1/1/cudzoziemcy_na_krajowym_rynku_pracy_w_ujeciu_regionalnym-raport.pdf.
- GUS (2022). *Trwanie życia w 2022 roku*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/trwanie-zycia/trwanie-zycia-w-2022-roku,2,17.html>.
- GUS (2023a). *Stan i struktura demograficzno-społeczna i ekonomiczna ludności Polski w świetle wyników NSP 2021* [Tablice w formacie XLSX]. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/stan-i-struktura-demograficzno-spoeczna-i-ekonomiczna-ludnosci-polski-w-swietle-wynikow-nsp-2021,6,2.html>.
- GUS (2023b). *Rodziny w Polsce w świetle wyników NSP 2021* [Tablice w formacie XLSX]. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/rodziny-w-polsce-w-swietle-wynikow-nsp-2021,7,2.html>.
- GUS (2023c). *Rodziny w Polsce w świetle wyników NSP 2021* [Publikacja w formacie PDF]. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/rodziny-w-polsce-w-swietle-wynikow-nsp-2021,7,2.html>.
- GUS (2023d). *Mieszkańcy Ukrainy objęci ochroną czasową* [Publikacja w formacie PDF]. Pobrane z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5471/19/1/1/mieszkanicy_ukrainy_objeci_ochrona_czasowa.pdf.
- GUS (2024a). *Biuletyn Statystyczny nr 1/2024*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/informacje-o-sytuacji-spoeczno-gospodarczej/biuletyn-statystyczny-nr-1-2024,4,146.html>.
- GUS (2024b). *Bank Danych Lokalnych*. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>.
- Hajnal, J. (1965). European marriage pattern in historical perspective [Wzory zawierania małżeństw w Europie w perspektywie historycznej]. W: D. V. Glass, D. E. C. Eversley (red.), *Population in history: Essays in historical demography* (ss. 101–143). London: E. Arnold.
- Hajnal, J. (1982). Two kinds of preindustrial household formation system [Dwa typy gospodarstw domowych w epoce przedprzemysłowej]. *Population and Development Review*, 8(3), 449–494. DOI: 10.2307/1972376.
- Hatfield, J. (2023). *Young adults in the U.S. are less likely than those in most of Europe to live in their parents' home* [Młodzi dorośli w USA są mniej skłonni do zamieszkiwania w domu rodziców niż większość ich odpowiedników w Europie]. Pobrane z: <https://pewrsr.ch/44n82s9>.
- Iacovou, M., Skew, A. J. (2011). Household composition across the new Europe: Where do the new Member States fit in? [Skład gospodarstw domowych w nowej Europie: gdzie sytuują się nowe kraje członkowskie?]. *Demographic Research*, 25(4), 465–490. DOI: 10.4054/DemRes.2011.25.14.

- Kiernan, K. (2002). Cohabitation in Western Europe: Trends, issues and implications. [Kohabitacja w Europie Zachodniej: trendy, problemy i konsekwencje]. W: A. Booth, A. Crouter (red.), *Just living together: Implications of cohabitation on families, children and social policy* (ss. 3–31). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Klinenberg, E. (2014). *Going solo: The extraordinary rise and surprising appeal of living alone* [Single. Niezwykły wzrost popularności i atrakcyjności życia w pojedynkę]. Cloister: Prelude.
- Kotowska, I. E., Józwiak, J., Matysiak, A., Baranowska-Rataj, A. (2008). Poland: Fertility decline as a response to profound societal and labour market changes? [Polska: spadek dzietności jako odpowiedź na głębokie przeobrażenia społeczeństwa i rynku pracy?]. *Demographic Research*, 19(22), 795–854. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.22.
- Kotowska, I. E., Józwiak, J. (2011). Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami: Generacje, rodziny i płeć kulturowa – GGS-PL. *Studia Demograficzne*, 1(159), 99–105.
- Kotowska, I. E. (2017). Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami jako podstawa diagnozowania zmian demograficznych w Polsce. *Studia Demograficzne*, 172(2), 23–34. DOI: 10.33119/SD.2017.2.6.
- Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: An interpretation. [Drugie przejście demograficzne w krajach Zachodu: interpretacja] W: K. O. Mason, A. M. Jensen (red.), *Gender and family change in industrialized countries* (ss. 17–62). Oxford: Clarendon Press.
- Matysiak, A. (2009). Is Poland really ‘immune’ to the spread of cohabitation? [Czy Polska jest rzeczywiście „odporna” na upowszechnianie się kohabitacji?]. *Demographic Research*, 21(8), 215–234. DOI: 10.4054/DemRes.2009.21.8.
- Matysiak, A. (red.). (2014). *Nowe wzorce formowania i rozwoju rodziny w Polsce: Przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- McLanahan, S. (2004). Diverging destinies: How children are faring under the second demographic transition [Odmienne losy: jak radzą sobie dzieci w ramach drugiego przejścia demograficznego]. *Demography*, 41(4), 607–627. DOI: 10.1353/dem.2004.0033.
- Mizielińska, J. (2017). *Odmienne czy zwyczajne?: Rodziny z wyboru w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mogi, R., Raymo, J., Iwasawa, M., Yoda, S. (2023). An alternative version of the second demographic transition?: Changing pathways to first marriage in Japan [Alternatywna wersja drugiego przejścia demograficznego? Zmiany dróg prowadzących do pierwszego małżeństwa w Japonii]. *Demographic Research*, 49(16), 423–464. DOI: 10.4054/DemRes.2023.49.16.

- Mynarska, M., Bernardi, L. (2007). Meanings and attitudes attached to cohabitation in Poland: Qualitative analyses of the slow diffusion of cohabitation among the young generation [Znaczenia przypisywane kohabitacji i postawy wobec niej w Polsce: jakościowa analiza powolnej dyfuzji kohabitacji wśród młodego pokolenia]. *Demographic Research*, 16(17), 519–554. DOI: 10.4054/DemRes.2007.16.17.
- Okólski, M. (2006). Płodność i rodzina w okresie transformacji. W: J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie: Dynamika zmian* (ss. 103–144). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Oláh, L. S., Richter, R., Kotowska, I. E. (2023). Introduction to the Special Collection on the new roles of women and men and implications for families and societies [Wprowadzenie do Wydania Specjalnego na temat nowych ról kobiet i mężczyzn i ich implikacji dla rodzin i społeczeństw]. *Demographic Research*, 48(29), 849–866. DOI: 10.4054/DemRes.2023.48.29.
- Omyła-Rudzka, M. (opr.). (2023a). *Postawy prokreacyjne kobiet: Komunikat z badań nr 3/2023*. Pobrane z: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_003_23.PDF.
- Omyła-Rudzka, M. (opr.). (2023b). *Bariery zamierzeń prokreacyjnych: Komunikat z badań nr 87/2023*. Pobrane z: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_087_23.PDF.
- Parker, K., Minkin, R. (2023). *Public has mixed views on the modern American family* [Zróżnicowane poglądy opinii publicznej na współczesną amerykańską rodzinę]. Pobrane z: <https://www.pewresearch.org/social-trends/2023/09/14/public-has-mixed-views-on-the-modern-american-family/>.
- Sandström, G., Karlsson, L. (2019). The educational gradient of living alone: A comparison among the working-age population in Europe [Życie w pojedynkę a poziom wykształcenia: porównanie wśród ludności w wieku produkcyjnym w Europie]. *Demographic Research*, 40(55), 1645–1670. DOI: 10.4054/DemRes.2019.40.55.
- Schmidt, F., Mizielińska, J., Staińska, A., Olcoń-Kubicka, M., Żadkowska, M., Jasińska, J., Halawa, M. (2018). W stronę socjologii pary: Propozycja paradygmatu teoretyczno-badawczego. *Studia Socjologiczne*, 3(230), 11–39.
- Schwanitz, K., Rampazzo, F., Vitali, A. (2021). Unpacking intentions to leave the parental home in Europe using the Generations and Gender Survey [Analiza intencji związanych z opuszczeniem domu rodzinnego na podstawie danych z badania *Generations and Gender Survey*]. *Demographic Research*, 45(2), 17–54. DOI: 10.4054/DemRes.2021.45.2.
- Sikorska, J. (2012). Życie rodzinne. W: A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie* (ss. 185–228). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sikorska, M. (2018). Teorie praktyk jako alternatywa dla badań prowadzonych nad rodziną w Polsce. *Studia Socjologiczne*, 2(229), 31–63. DOI: 10.24425/122463.
- Smock, P. J., Schwartz C. R. (2020). The demography of families: A review of patterns and change [Demografia rodziny: przegląd wzorów życia rodzinnego i ich prze-

- obrażeń]. *Journal of Marriage and Family*, 82(1), 9–34. DOI: 10.1111/jomf.12612.
- Slany, K. (2002). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Sobotka, T., Toulemon, L. (2008). Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe [Rozdział 4 w zarysie: Przemiany zachowań związanych z tworzeniem rodzin i związków partnerskich: podobieństwa i różnice trendów występujących w Europie]. *Demographic Research*, 19(6), 85–138. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.6.
- Tønnessen, M., Mussino, E. (2020). Fertility patterns of migrants from low-fertility countries in Norway [Wzorce płodności wśród migrantów z krajów o niskiej dzietności w Norwegii]. *Demographic Research*, 42(31), 859–874. DOI: 10.4054/DemRes.2020.42.31.
- Tymicki, K. (2018). Decomposition of first births in Poland, according to timing of marriage and conception [Dekompozycja pierwszych urodzeń w Polsce ze względu na relację między zawarciem związku małżeńskiego a poczęciem dziecka]. *Wiadomości Statystyczne*, 12(691), 23–39. DOI: 10.5604/01.3001.0014.0727.
- Tymicki, K. (2021). Wykorzystanie teorii klas społecznych do analizy zachowań i postaw związanych z prokreacją i rolami płci. *Studia Demograficzne*, 2(180), 33–65. DOI: 10.33119/SD.2021.2.1.
- Van Winkle, Z. (2018). Family trajectories across time and space: Increasing complexity in family life courses in Europe? [Trajektorie rodzinne w czasie i przestrzeni: rosnąca złożoność przebiegu życia rodzinnego w Europie?]. *Demography*, 55(1), 135–164. DOI:10.1007/ s13524-017-0628-5.